

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД В УКРАЇНСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

Право на справедливий судовий розгляд є основоположною засадою всієї системи захисту прав та свобод людини. Резолюцією 217А (III) Генеральної асамблеї ООН 10 грудня 1948 р. Була прийнята Загальна декларація прав людини. Стаття 8 цього правового акта передбачає, що «кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом» [5, с.42].

Уперше право на справедливий судовий розгляд на міжнародному рівні, яке не лише проголошувалося, а й вимагало відповідних дій для його забезпечення з боку держави, було закріплено в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, прийнятому 16 грудня 1966 р. Резолюцією Генеральної асамблеї ООН 2200А (XXI), де в ч.1 ст. 14 проголошувалося, що «кожен має право ... на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і без-

стороннім судом, створеним на підставі закону» [5, с.52]. І на решті, в межах Ради Європи було прийнято Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.), яка в п.1 ст. 6 закріпила право кожного на справедливий і публічний судовий розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, установленим законом.

Так, завдяки міжнародному визнанню норм Загальної декларації прав людини, підписанню й ратифікації Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція) в конституціях понад 120 країн світу перелік, зміст і допустимі обмеження прав та свобод, які містяться в цих актах, перетворилися на загальновизнані норми міжнародного права, тобто на міжнародні стандарти прав людини, яких мають дотримуватись усі країни світу.

Відповідно до одного з визна-

чень, наведених у тлумачних словниках англійської мови, стандарт (standard) – це ознаки певного явища, встановлені компетентним органом, звичаєм або загальною згодою як модель чи приклад. Зазначається, що цей термін є синонімічним слову «критерій» (criterion), яке застосовується щодо будь-яких ознак (характеристик), що можуть використовуватися для перевірки якості певного об'єкта незалежно від того, сформульовані такі характеристики як правило або принципи ні. Отже, стандарт – це певний зразок (еталон, модель), що приймається за вихідний для порівняння з ним інших подібних об'єктів чи явищ.

Право на справедливий судовий розгляд є міжнародним стандартом відправлення правосуддя. Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р., Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» [2; 1997. – № 40. – Ст.263] цей документ визнано частиною національного законодавства й обов'язкову юрисдикцію Європейського суду з прав людини (далі – Суд) в усіх питаннях, що стосуються її тлумачення й застосування. У цьому контексті при реформуванні системи українського судочинства доцільно звернутися до практики означеного Суду, де можна знайти основні

вимоги, що ставляться до відправлення правосуддя на національному рівні, зокрема, щодо забезпечення права на справедливий судовий розгляд.

Вимоги до справедливого судового розгляду містить ч.1 ст.6 Конвенції: «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення».

Для забезпечення справедливого розгляду справи в суді необхідні відповідні процедури. Країни – члени Ради Європи самі відповідають за розробку таких процедур, а також значною мірою й за визначення параметрів саме справедливого судового розгляду. Різниця в розумінні терміна «справедливість» може бути значною залежно від країни. Тому Суд наголосив на тому, що, вирішуючи питання про «справедливий судовий розгляд», він звертатиме увагу на національні процедури. Однак у конкретних справах він самостійно зумовлює критерії такого розгляду. Спробуємо проаналізувати відповідність цих критеріїв у національній практиці судового розгляду справ.

По-перше, зі змісту ч.1 ст.6

Конвенції впливає, що людина вправі звернутися до суду й отримати справедливий, ефективний судовий захист. Це означає, що особа повинна мати фактичний (реальний) доступ до установ судової системи, включаючи фінансові перешкоди у вигляді надмірного судового мита й судових витрат, апеляцію, строки позовної давності тощо. Однією з правових передумов забезпечення такого доступу є наявність її суб'єктивного права на судовий захист, яке прямо впливає з конституційного положення про судовий захист прав та свобод людини (ч. 3 ст. 8, ч. 1 ст. 55 Конституції України). Крім того, право на судовий захист набуває подальшої деталізації в процесуальних кодексах (статті 3 і 4 ЦПК, ст. 5 КАС). Це право є універсальним юридичним засобом обстоювання людиною своїх прав у будь-якій життєвій ситуації, у тому числі й пов'язаній з незаконними діями (бездіяльністю) органів державної влади, адміністрації державних підприємств, установ, органів місцевого самоврядування, посадових осіб і службовців названих структур. Воно виконує роль загальної юридичної гарантії прав та свобод людини й одночасно потребує створення владних механізмів забезпечення.

Ще однією правовою передумовою реальної доступності суду є нормативне закріплення й ре-

альне утвердження рівноправності громадян перед законом і судом. Це означає, що в разі звернення до суду для осіб не встановлено жодних обмежень за будь-якими ознаками (майновий ценз, освіта, мова, належність до певної соціальної групи). Можливість такого особистого звернення залежить від наявності в людини, яка звертається в суд, процесуальної правоздатності й дієздатності. При цьому відмова від такого права або скасування права на звернення до суду за законом є недійсними.

Рівний доступ до суду також означає, що громадяни в суді користуються однаковими процесуальними правами і щодо них застосовуються існуючі норми матеріального права й однакові правила судочинства. Користуються принципом рівного доступу до суду як громадяни України, так і іноземці й особи без громадянства, які в ній проживають, за винятками, встановленими Конституцією, законами або міжнародними договорами України.

До гарантій реалізації принципу доступності суду слід віднести:

– організаційно-правові:
(а) судоустрійні – територіальну наближеність судів до населення; добір висококваліфікованих фахівців для виконання судової діяльності; належне забезпечення судів матеріально-технічною

базою; раціональну організацію роботи апарату суду тощо; (б) судочинні – порядок порушення судового провадження; процедуру судового розгляду справи, що передбачає зменшення бюрократизму; спрощення процедури по нескладних справах; безперешкодну можливість реалізації процесуальних прав сторонами; розумні строки судового розгляду; можливість оскарження рішень суду; їх реальне виконання та ін.;

– матеріальні (економічні):

а) розумність судових витрат і створення процесуального механізму відстрочення або частково-го чи повного звільнення від оплати судових витрат на користь держави; б) фінансування судової діяльності, що забезпечує її незалежність; в) надання кваліфікованої юридичної допомоги на пільгових умовах вразливим верствам населення.

Разом із тим Суд вважає, що право доступу до правосуддя не є абсолютним. Держави користуються певною свободою власного розсуду у сфері регулювання права на доступ до суду, яке залежить від потреб і ресурсів суспільства. Безпосередньо доктрина обмежень на це право була сформульована Судом у справі *Ashingdane v. The United Kingdom*. Згідно з цією доктриною, такі обмеження мають (а) переслідувати правомірну мету й (б) не порушувати саму сутність права. Од-

нак при розгляді справи Суд має визначити, чи було при встановленні будь-якого обмеження доступу до правосуддя дотримано державою справедливої рівноваги між потребами загального інтересу суспільства й вимогами захисту фундаментальних прав особи [6, с. 292-294].

Другим аспектом справедливого судочинства згідно з ч.1 ст.6 Конвенції є публічний розгляд справи. Як зазначив Суд, публічність судочинства захищає сторону від таємного відправлення правосуддя поза контролем з боку громадськості; він служить одним зі способів забезпечення довіри до судів – як вищих, так і нижчих [4, с.431].

До поняття «публічність» Суд включає: (а) проведення судових засідань у відкритому режимі; (б) можливість усного розгляду хоча б на рівні першої інстанції і (в) публічне проголошення судового рішення.

Розгляд справ у всіх судах України є відкритим з наданням реальної й рівної можливості громадянам, які цікавляться справою, бути присутніми в залі, стежити за ходом судового розгляду, конспектувати, стенографувати те, що відбувається, використовувати портативні аудіотехнічні пристрої (кіно-, фото- й відеозйомки із застосуванням стаціонарної апаратури провадяться тільки з дозволу суду й учасників проце-

су). Обмеження принципу відкритого розгляду судової справи можуть бути тільки легальні, тобто передбачені законом, з дотриманням при цьому всіх правил судочинства. Але навіть у цьому разі особі, стосовно якої розглядається справа в суді, гарантується право бути присутньою при проголошенні судового рішення в її справі, а також отримати його копії.

Для кожного виду судочинства існують спеціальні підстави таких обмежень. Але одна підстава є загальною для всіх видів: закрите судове засідання провадиться, якщо це необхідно для забезпечення охорони державної або іншої таємниці, що захищається законом. Закрите судове засідання припускається законом: (1) у конституційному судочинстві – коли це суперечить інтересам держави; (2) в господарському судочинстві – з метою охорони таємниці державної або комерційної, а також за наявності обґрунтованого заперечення однієї або обох сторін; (3) у цивільному судочинстві – з метою (а) охорони державної або іншої захищеної законом таємниці, (б) запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя осіб, які беруть участь у справі, (в) забезпечення таємниці усиновлення, (г) запобігання розголошенню відомостей, що принижують

честь і гідність людини; (4) у кримінальному судочинстві – (а) з метою нерозголошення державної таємниці, (б) при розгляді справ про злочини осіб, які не досягли шістнадцятирічного віку, (в) у справах про статеві злочини, (г) з метою запобігання розголошенню відомостей про інтимні сторони життя осіб, які беруть участь у справі, (д) якщо цього вимагають інтереси забезпечення безпеки підсудних, потерпілих, свідків, інших осіб, які беруть участь у справі, а також членів їх сімей чи близьких родичів.

Третім важливим аспектом забезпечення права на справедливий судовий розгляд є вирішення справи протягом розумного строку. При оцінці розумності останнього, що передбачено ст.6 Конвенції, Суд враховує обставини кожної конкретної справи. При цьому розумність тривалості розгляду оцінюється залежно від обставин справи й з огляду на критерії, що встановилися в судовій практиці, зокрема, складності справи, поведінки заявника й компетентних органів. Щодо останнього береться до уваги важливість для заявника предмета розгляду. Твердження про те, що суди мають досить багато справ для розгляду, при визначенні розумного строку не враховується. Відповідно до правозастосовчої практики Суду строк судового

розгляду починає обчислюватися з моменту пред'явлення позову до суду і закінчується виконанням судового рішення. Для української судової системи тяганина судочинства є звичним явищем. Такий стан речей найбільш часто намагаються виправдати існуванням більшої кількості справ, ніж здатна розглянути судова система. Але Суд визнає неправомірним продовження державою строків розгляду понад ті, які можна припустити як розумні [4, с.474].

Четвертим складником права на справедливий судовий розгляд є належна судова процедура. Суд вирізняє наступні вимоги для забезпечення належної судової процедури: (а) належне сповіщення про слухання; (б) ґрунтування свого рішення лише на доказах, отриманих відповідно до закону; (в) обґрунтованість рішення; (г) забезпечення змагальності й рівності сторін у процесі; (д) захорону законодавчого втручання в процес відправлення правосуддя; (е) принцип правової впевненості: якщо вже суд виніс остаточне рішення з якогось питання, воно не підлягає сумніву. Стосовно цього найбільш поширеною проблемою українського судочинства є невиконання або значне затягування виконання рішень судів, винесених на користь заявника. У своїх рішеннях Суд зазначає, що, не виконуючи рішен-

ня суду, державні органи позбавляють положення ч.1 ст.6 Конвенції будь-якого сенсу. Отже, належне виконання судового рішення має розцінюватися як складова частина судового розгляду. Невиконання судових рішень кваліфікується Судом як порушення не лише ч.1 ст.6 Конвенції, а й інших конвенційних положень. Судова влада в Україні функціонує теж у межах певної процедури, реалізується лише в спеціальній процесуальній формі. Судові рішення, прийняті всупереч або з порушенням визначеної процедури, визнаються незаконними й повинні бути скасовані, навмисні дії судді з цього приводу мають стати підставою для притягнення його до відповідальності. А обов'язкове й точне виконання судових рішень державними й недержавними організаціями, установами, підприємствами, службовими особами та громадянами забезпечується системою державних органів, на які покладено виконання судових рішень у справах цивільних, господарських, адміністративних, кримінальних, справах про адміністративні правопорушення (органи Державної виконавчої служби України, Державного департаменту України з питань виконання покарань та ін.). Обов'язковий характер судового рішення, постановленого іменем України, підкреслює авторитет суду в дер-

жаві.

П'ятий елемент права на справедливий судовий розгляд – це вимога щодо незалежності й безсторонності суду, який встановлено законом. Словосполучення «суд, установлений законом» передбачає: (а) правову основу існування судової установи; (б) діяльність суду ґрунтується на правових нормах; (в) законність складу суду. Нормативною підставою функціонування судової влади в Україні є Конституція й Закони України «Про судоустрій України» [2; 2002. – № 27-28. – Ст.180], «Про статус суддів» [2; 1993. – № 8. – Ст.56], «Про Конституційний Суд України» [2; 1996. – № 49. – Ст. 272], процесуальні кодекси та ін. У цих нормативних актах установлюються компетенція, порядок створення, структура й основні функції судів, а також їх матеріально-технічне й організаційне забезпечення.

При визначенні, чи може суд вважатися незалежним, слід брати до уваги спосіб призначення членів суду, строк їх перебування на посаді, існування гарантій від зовнішнього впливу на них і наявність у суду зовнішніх ознак незалежності [3, с. 439-442]. Структура незалежності національної судової системи може бути представлена 2-ма рівнями – зовнішнім і внутрішнім. Зовнішній містить політичну й соціально-економічну неза-

лежність. Рівень політичної незалежності зумовлено суспільно-політичним становищем, у якому реалізується судова діяльність. Реальна незалежність суду абсолютно виключає будь-який вплив політичних партій, громадських рухів чи їх лідерів на судову владу. Це положення набуває актуальності в умовах багатопартійності й політичного плюралізму. Цей рівень незалежності знаходить своє відбиття в ст. 11 Закону України «Про статус суддів» (далі – Закон), яка закріплює, що всі державні органи, установи, організації, органи місцевого й регіонального самоврядування, громадяни та їх об'єднання зобов'язані поважати незалежність судових органів і не посягати на неї. Забезпечення прогресивних перетворень у напрямку розбудови правової держави потребує соціально-економічної незалежності й судової влади. Останнє гарантується особливим порядком фінансування судів, матеріальним і побутовим забезпеченням суддів та їх соціальним захистом. Згідно зі статтями 44 і 45 Закону суддям гарантується заробітна плата, яка складається з посадового окладу, премій, доплат за кваліфікаційні класи, надбавок за вислугу років та ін. Їм надається щорічна відпустка. Не пізніше ніж через 6 місяців після обрання суддя, який потребує покращання

житлових умов, забезпечується упорядкованим житлом – окремою квартирою або будинком. У разі незабезпечення судді житлом у вказані строки суд за рахунок Держбюджету може придбати квартиру або будинок за ринковими цінами й передати судді в користування.

Внутрішній рівень незалежності судової системи містить 3 складники, як-то: (а) процедура здійснення судочинства; (б) статусні гарантії суддів; (в) побудова судової системи. Правовими гарантіями режиму незалежного здійснення судової влади є передусім розглядуваний Закон, чинне процесуальне та інше законодавство. Вони передбачають відповідальність за втручання в діяльність суду, таємницю нарадчої кімнати суддів і заборону вимагати її розголошення. Судді не зобов'язані давати будь-які пояснення по суті справ розглянутих або тих, які знаходяться в провадженні, а також давати їх для ознайомлення, інакше як у випадках і порядку, передбачених процесуальним законом.

Стосовно вимоги неупередженості суду Суд виділив 2 аспекти: (а) судовому складу належить бути суб'єктивно безстороннім, тобто жоден член суду не пови-

нен мати будь-яку особисту заінтересованість або упередженість у справі, що слухається; б) суд має бути неупередженим з об'єктивної сторони, тобто він повинен надати достатні гарантії, які виключали б будь-які сумніви стосовно цього [1, с.281].

Дотримання принципів незалежності й безсторонності Суд визначає як підвалини відправлення правосуддя. В Україні діє принцип, за яким функції суду і сторін організаційно й функціонально розмежовані, а сам він не повинен ставати на сторону учасника процесу, а має захищати закон і сприяти припиненню його порушення. Якщо суддя якимось заінтересований у предметі судового розгляду, знаходиться у будь-яких стосунках з однією зі сторін або існують інші підстави поставити під сумнів об'єктивність судді при розгляді судової справи, він зобов'язаний особисто заявити про свій відвід, а справа передається іншому судді. Право заявити відвід судді є також у кожної сторони по справі. Судова справа повинна бути розглянута об'єктивно, на підставі закону, щоб жодні уподобання чи особисті погляди судді не змогли стати на заваді винесенню справедливого рішення.

Список літератури: 1. Вибрані справи Європейського суду з прав людини. – Вип. 1. – К.: Фенікс, 2003. 2. Відомості Верховної Ради України. 3. *Де Сальвіа М.* Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к

Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод: Судебная практика с 1960 по 2002 г. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. 4. Европейский суд по правам человека. Избран. Решения: в 2-х т. – Т.1. – М.: Норма, 2000. 5. Права человека. Основные международные документы. Сб. документов. – М.: Междунар. отношения, 1990. 6. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – Вид. 2-е, випр., доп. – К.: Реферат, 2007. – 848 с.

Надійшла до редакції 02.10.2008 р.